

Ю. А. Петрушэўская
U. A. Petrusheuskaya

Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. А. Куляшова (Беларусь)

НАЦЫЯНАЛЬНЫ І ЎНІВЕРСАЛЬНЫ КАМПАНЕНТЫ Ў ПРЫКАЗКАХ ЮРЫДЫЧНАГА ЗМЕСТУ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

Даследуецца нацыянальны і ўніверсальны кампаненты ў прыказках юрыдычнага зместу Цягаў (цягнуў) воўк, пацягнулі і воўка (або Насіў воўк, панеслі і воўка), Факты – рэч упартая, Хто мажа, той і едзе (або Не падмажаш – не паедзеш). Вызначана, што прыказкі не ўваходзяць у нацыянальна-культурны кампанент парэміялагічнай сістэмы сучаснай беларускай літаратурнай мовы, не маюць у складзе нацыянальна маркіраваных лексічных ці граматычных элементаў і не характарызуюцца ў беларускай мове адметнай семантыкай.

National and universal component in proverbs with legal content the modern Belarusian literary language

The article deals with the national and universal components in the proverbs Цягаў (цягнуў) воўк, пацягнулі і воўка (або Насіў воўк, панеслі і воўка), Факты – рэч упартая, Хто мажа, той і едзе (або Не падмажаш – не паедзеш). It was determined that these proverbs aren't included in the national-cultural component of the modern Belarusian literary language, they have no nationally marked lexical and grammatical elements in their structure.

У сучаснай беларускай літаратурнай мове ўжываецца каля трох дзясяткаў прыказак юрыдычнага зместу – такіх прыказкавых адзінак, у якіх або прататып (змест такога выслоўя, ад якога ўтварылася прыказка), або агульнае значэнне, або значэнне аднаго з ключавых кампанентаў мае дачыненне да юрыдычнай тэорыі ці практыкі, напрыклад: *Адвага альбо мёд п'е, альбо кайданы трэ* (дзе *кайданы* – у дарэвалюцыйнай Расіі, у склад якой уваходзіла тэрыторыя сучаснай Беларусі, і многіх іншых краінах злучаныя ланцугом жалезныя кольцы, што надзяваюцца на рукі і на ногі тым, хто абвінавачваецца ў цяжкіх злачынствах); *Даносчыку першы бізун* (выраз звязаны з даўнейшым судовым звычаем, паводле якога, каб дабіцца прызнання, ужывалі жорсткія катаванні, а калі абодва бакі заставаліся пры сваіх паказаннях, даносчыка заводзілі ў асобны пакой і пачыналі катаваць, пасля чаго зноў дапытвалі абвінавачванага); *Павінную галаву і меч не сячэ* (Таго, хто раскайваецца, не караюць. Кажуць, калі даруюць вінаватаму, які раскайваецца, або калі спадзяюцца на дараванне); *Турма моцная (вялікая), але ніхто не хоча там жыць* (дзе ўжываецца назоўнік *турма*); *У сваім стане і прыстаў цар* (дзе ўстар. *стан* – паліцэйскі ўчастак у

павеце, адміністрацыйна-тэрытарыяльнай адзінцы, крыху большай за сучасны раён; устар. *прыстаў* – начальнік пэўнага стану) і да т. п.

Частка такіх прыказак запазычана ў беларускую мову (найчасцей з рускай мовы), напрыклад: *Даносчыку першы бізун* [1, с. 39]; *Закон, што дышла, куды павярнуў, туды і выйшла* [1, с. 47]; *Павінную галаву і меч не сячэ* [1, с. 97] і да т. п. Другая частка – мае ўласна беларускае паходжанне і таму адносіцца да нацыянальна-культурнага кампанента беларускай мовы, напр.: *Адвага альбо мёд п’е, альбо кайданы трэ* [1, с. 15]; *Турма моцная (вялікая), але ніхто не хоча там жыць* [1, с. 115]; *У сваім стане і прыстаў цар* [1, с. 119] і да т. п.

Аднак паходжанне не ўсіх прыказак юрыдычнага зместу правільна вызначаецца ў сучасных парэміяграфічных крыніцах беларускай мовы. Так, у “Этымалагічным слоўніку прыказак” (2014) беларускай мовы [1], які з’яўляецца першым слоўнікам такога тыпу ў славянскім мовазнаўстве [2], крыніцы паходжання і сфера ўжывання некаторых прыказак юрыдычнага зместу патрабуюць дадатковага вызначэння [3].

Напрыклад, прыказкавая адзінка *Цягаў (цягнуў) воўк, пацягнулі і воўка* (або *Насіў воўк, панеслі і воўка*) вызначаецца ў “Этымалагічным слоўніку прыказак” (2014) І.Я. Лепешава як “уласна беларуская” прыказка, што пабудавана на прыёме сінтаксічнага паралелізму і паўтарэння аднакаранёвых, але семантычна розных слоў: *цягаў* (у зыходным, дапрыказкавым сэнсе) абазначае ‘краў, свавольнічаў’, а *пацягнулі* – ‘павалаклі каго-небудзь кудысьці’; тое самае і ў варыянтнай пары кампанентаў *насіў* – ‘краў’ і *панеслі* – ‘прымусілі ісці’ [1, с. 129]. Аднак паводле іншамоўных парэміяграфічных крыніц сярэдзіны XIX – другой паловы XX стагоддзя, у польскай мове ўжываецца прыказка *Nosi wilk, ale poniosq i wilka*, якая мае шмат варыянтаў [4, с. 595], з чаго можна зрабіць выснову, што прыказка *Цягаў (цягнуў) воўк, пацягнулі і воўка* – гэта, відаць, калька з польскай мовы (дзе бел. *цягаць* адпавядае польск. *nosić*).

Прыказка *Факты – рэч упартая* вызначаецца ў “Этымалагічным слоўніку прыказак” (2014) І.Я. Лепешава як “калька ці паўкалька”, што “ўжываецца ў розных еўрапейскіх мовах” [1, с. 122], а ў беларускую мову трапіла як “калька з англійскай мовы: *Facts are stubborn things*” [1, с. 123]. Але беларуская мова да нядаўняга часу (прынамсі, да канца XX – пачатку XXI стагоддзя) непасрэдна не кантактавала з англійскай мовай. Да таго ж прыказка не фіксуецца ў беларускай літаратурнай мове раней за 1980-я гады [5, с. 538]. А вось у рускай літаратурнай мове гэтае выслоўе было вельмі папулярным з пачатку XX стагоддзя, у прыватнасці, яго любіў ужываць У.І. Ленін, дзякуючы якому, яно ўвайшло ў афіцыйны лексікон савецкай прапаганды, актыўна ўжывалася ў СМІ да канца XX стагоддзя [6] і дагэтуль не страчвае сваёй папулярнасці ў мове публіцыстыкі. Таму, можна меркаваць, што выслоўе *Факты – рэч упартая* трапіла ў сучасную беларускую мову з рускай мовы.

Прыказкавая адзінка *Хто мажа, той і едзе* вызначаецца ў “Этымалагічным слоўніку прыказак” (2014) І.Я. Лепешава як “уласна беларуская (параўн. у польскай мове *Kto nie smaruje, ten nie jedzie*)”, што “магла стварыцца на аснове больш ранняй па часе ўзнікнення прыказкі *Не падмажаш – не паедзеш*, у якой дзеяслоў *падмажаш* рэалізуе дваякае значэнне: ‘злёгка змажаш (кола ў возе)’ і ‘дасі хабар’; аналагічна і ў прыказцы *Хто мажа, той і едзе* дзеяслоўныя кампаненты атрымліваюць падвойны сэнс” [1, с. 126].

У сваю чаргу, прыказка *Не падмажаш – не паедзеш* вызначаецца ў этымалагічным слоўніку прыказак як “агульная для ўсходнеславянскіх моў”, у якой дзеяслоўны кампанент *падмажаш* мае падвойны змест (гл. вышэй), што абумоўлівае яе “каламбурны характар” [1, с. 89].

Абедзве прыказкі тлумачацца ў этымалагічным слоўніку аднолькава (калі не улічваць выкарыстанне канструкцый сцвярджэння ці адмаўлення), параўн.: “*Хто дае хабар* [тут і далей вылучана намі. – Ю.П.] ці іншым чынам умее падлагодзіцца, той і *дабіваецца поспеху*” [1, с. 126] і “Калі не *дасі хабару*, то нічога і не *даб’ешся*” [1, с. 89], што адпавядае закону “падвойнага адмаўлення” (адмаўленне адмаўлення – гэта сцвярджэнне), паводле якога пабудаваны некаторыя парэміі, у тым ліку і прыказка *Не падмажаш – не паедзеш*. Гэта дае падставы сцвярджаць, што прыказкавыя адзінкі *Хто мажа, той і едзе* і *Не падмажаш – не паедзеш* знаходзяцца паміж сабой не ў дэрывацыйных, а ў формаўтваральных адносінах, г. зн. што не адна ўтварылася ад другой як самастойная адзінка з несінанімічным зыходнай адзінцы зместам, а адна і тая ж прыказка набыла розныя формы выражэння аднаго і таго ж зместу ‘(Не) дасі хабар, то (не) даб’ешся’ (г. зн. мае дзве варыянтныя формы ўжывання).

Паводле іншамоўных парэміяграфічных крыніц сярэдзіны XIX – другой паловы XX стагоддзя, у польскай мове ўжываецца прыказка *Kto smaruje, jedzie, Kto smaruje, ten jedzie* або *Kto nie smaruje, ten nie jedzie*. У сучасных польскіх парэміяграфічных крыніцах прыказкавыя адзінкі з часціцай *nie* і без яе кваліфікуюцца як варыянты адной і той жа прыказкі, параўн. *Kto <nie> smaruje, ten <nie> jedzie* [7, с. 634].

У многіх іншых славянскіх мовах ўжываюцца прыказкі, тоесныя па зместу і аналагічныя па форме прыказкавым адзінкам, *Хто мажа, той і едзе* і *Не падмажаш – не паедзеш*, напрыклад, у рускай – *Не подмажешь – не поедешь* [8, с. 216–217; 10, с. 194], ва ўкраінскай – *Хто маже, той і їдзе* [9, с. 116; 11, с. 27], у славацкай – *Kto masti, ten vozi* [9, с. 116], *Nepodmažeš – nepovezieš* [9, с. 116], якія шырока не ўжываюцца, але маюць агульную вядомасць [9, с. 321, 322], у чэшскай – *Kdo maže, ten jede* [9, с. 116; 12, с. 362], у сербскай – *Ko подмаже, taj ће i да се вози* [9, с. 116], у харвацкай – *Koj bolje maže, bolje vozi* [12, с. 362] і г. д.

Зразумела, што ўласна беларуская прыказка наўрад магла трапіць адначасова ў столькі славянскіх моў, стаць у іх агульнавядомай, набыць

шырокую ўжывальнасць, нацыянальныя варыянты. Не мог у дадзеным выпадку быць задзейнічаны і фактар выпадковасці, калі ў розных мовах незалежна адна ад адной узнікаюць блізкія па зместу і форме адзінкі, таму што гэты фактар аб'ектыўны толькі пры адсутнасці або абмежаванасці кантактаў (у тым ліку і не прамых) паміж дадзенымі мовамі.

Усе згаданыя парэміялагічныя адзінкі мэтазгодна лічыць рознымі нацыянальнымі варыянтамі адной і той жа, агульнай для еўрапейскіх моў (інтэрнацыянальнай) прыказкі з лагічна-семантычнай структурай “<добра> змазаць <кола> (даць хабар) = <добра / лёгка> ехаць (дапамагаць <справе>)”. Гэта прыказка ў розных мовах ужываецца як у прамым, так і ў пераносным значэнні і мае шмат розных структурных варыянтаў, сярод якіх вылучаецца варыянт “<не> мазаць = <не> ехаць / везці”, агульны для шэрагу сучасных славянскіх моў (беларускай, польскай, рускай, сербскай, славацкай, украінскай, харвацкай, чэшскай).

На гэтай падставе можна сцвярджаць, што прыказка *Хто мажа, той і едзе* або *Не падмажаш – не паедзеш*, па-першае, інтэрнацыянальная паводле сферы ўжывання (функцыянуе ў мовах розных моўных падгруп), па-другое, не мае ўласна беларускага паходжання, па-трэцяе, з'яўляецца ў беларускай мове адным з нацыянальных варыянтаў інтэрнацыянальнай еўрапейскай парэміі пра “змазку <кола>” (і ў прамым, і ў пераносным сэнсе), па-чацвёртае, не мае ў беларускай мове спецыфічных (унікальных) лексічна-граматычных ці стылістычных кампанентаў.

Такім чынам, прыказкі юрыдычнага зместу *Цягаў (цягнуў) воўк, пацягнулі і воўка* (або *Насіў воўк, панеслі і воўка*), *Факты – рэч упартая, Хто мажа, той і едзе* (або *Не падмажаш – не паедзеш*) не ўваходзяць у нацыянальна-культурны кампанент парэміялагічнай сістэмы сучаснай беларускай літаратурнай мовы, паколькі не належаць да адзінак уласна беларускага паходжання, не маюць у складзе нацыянальна маркіраваных лексічных ці граматычных элементаў і не характарызуюцца ў беларускай мове адметнай семантыкай.

Спіс асноўных крыніц

1. Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік прыказак / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Вышэйшая школа, 2014. – 141 с.
2. Петрушкевіч, А. М. Першы этымалагічны слоўнік прыказак – беларускі / А. М. Петрушкевіч // Роднае слова. – 2014. – № 5. – С. 52.
3. Петрушэўская, Ю. А. Паходжанне і тэкставыя крыніцы некаторых універсальных прыказак у сучаснай беларускай мове / Ю. А. Петрушэўская // Текст. Язык. Человек : сб. науч. трудов : в 2 ч. / редкол.: С. Б. Кураш (отв. ред.) [и др.]. – Мозырь : МГПУ им. И. П. Шамякина, 2015. – Ч. 1. – С. 95–96.
4. Adalberg, S. Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich / S. Adalberg. – Warszawa : Druk E. Skińskiego, 1889–1894. – XVIII, 31 [32], 805 s.

5. Лепешаў, І. Я. Тлумачальны слоўнік прыказак / І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч. – Гродна : ГрДУ, 2011. – 695 с.
6. Берков, В. П. Большой словарь крылатых слов русского языка : около 4000 единиц / В. П. Берков, В. М. Мокиенко, С. Г. Шулежкова. – М. : Русские словари ; Астрель ; АСТ, 2000. – 624 с.
7. Stypuła, R. Słownik przysłów i powiedzeń rosyjsko-polski, polsko-rosyjski / R. Stypuła. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 2003. – 999 s.
8. Жуков, В. П. Словарь русских пословиц и поговорок / В. П. Жуков. – 9-е изд., стереотип. – М. : Русский язык, 2002. – 544 с.
9. Котова, М. Ю. Русско-славянский словарь пословиц с английскими соответствиями / М. Ю. Котова. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2000. – 360 с.
10. Школьный словарь живых русских пословиц / В. М. Мокиенко [и др.]. – СПб. : Нева ; М. : ОЛМА-Пресс, 2002. – 352 с.
11. Пословица не мимо молвится = Нема приповідки без правди: російські прислів'я та приказки з українськими відповідниками / укл. Н. Беленькова. – 2-е вид., випр. й доп. – Київ : Дніпро, 1969. – 246 с.
12. Čelakovský, Fr. L. Mudrosloví národa slovanského v příslovích : připojena je též sbírka prstonárodních českých pořekadel / uspořádal a vydal Fr. L. Čelakovský. – V Praze : V Komissí u Fr. Řivňáče, 1852. – 644, X s.